Изъ сѣвернитѣ склонове на Родопитѣ.

(Пѫтни бѣлѣжки.)

I.

Селото Орѣхово се намира въ западния края на Рупчоската околия, тъкмо въ сѣвероизточнитѣ поли на върховетѣ Персенкъ и Пилафъ-тепе и въ югозападнитѣ на Бѣлочерквенскитѣ. Първитѣ сѫ на самото вододѣлно било Кара-Балканъ, който отдѣля Чепеларската рѣка отъ Вѫча. На цѣли 8 километра Орѣхово е отклонено отъ главния пѫть, който минува по ущельето на Чепеларската рѣка и съединява Пловдивъ — Станимака съ вѫтрѣшностьта на срѣднитѣ Родопи и брѣговетѣ на Бѣло море. Друго българско село отъ Орѣхово къмъ западъ нѣма, а къмъ югъ селата Върбово и Широка-лѫка сѫ 8 часа далечъ отъ него. До турско-българската граница е едвали единъ часъ и половина. По това си мѣстонахождение Орѣхово спада близу къмъ извѣстнитѣ „непрѣдадени села“ въ Родопитѣ. Най-близки при това рупчоско селце български села сѫ: Лилково. 98 кѫщи смѣсени, Ситово, 130 кѫщи, и двѣтѣ по на $1 \frac{1}{2}$ до 2 часа далечъ въ сѣверна и сѣверозападна посока, и Малево, въ източна посока, 107 кѫщи споредъ прѣброяваньето въ 1888. година. Самото пъкъ Орѣхово едвали брои 80 кѫщя, между които 8 помашки и цигански.[1])

Мѣстоположението на Орѣхово е стръмно, на една силно наведена площь къмъ югъ, въ дъното на която тече една малка рѣкичка, която носи името на селото, Орѣховска рѣка, и която събира водитѣ си отъ източнитѣ ребра на Пилафъ-тепе, сѣвернитѣ на Персенкъ и южнитѣ на Мѫдъръ. Отсреща селото, надлъжъ отъ западъ къмъ истокъ, се простира единъ рѫтъ, който така сѫщо стръмно се спуща къмъ Орѣхово. Той се свършва въ нѣколко по-малки разклонения между Хвойна и Чокуръ-кьойската рѣка, $1 \frac{1}{2}$ часъ на югъ отъ Хвойна.

¹) Около 146 помашки семейства отъ 1892. година насамъ се изселихѫ отъ Орѣхово за Мала-Азия.

По тоя начинъ Орѣхово е сгащено въ една тѣснина, гдѣто, освѣнъ небето и отсрещния стръменъ ржтъ, нищо друго не може да види човѣкъ. Само вънъ отъ селото и къмъ източната му страна се намѣрватъ малки по-равни полянки, съ що-годѣ по-отвореничъкъ изгледъ къмъ изтокъ.

Много села изъ Родопитѣ има, които по всичко може човѣкъ да нарече каквото си ще, само не човѣшки обиталища; ала, струва ми се, че съ Орѣхово не може съперничи ни едно. Въ това отношение то държи палмитѣ на първенството, а по него иджтъ поредъ и още десетина други села въ долнитѣ части на тая околия, които сж едничкитѣ по всичко въ цѣлитѣ срѣдни Родипи, и между помаци, и между българи. Тѣ носжтъ въобще извѣстното всѣкиму име Рупци. Много работа има въ тѣхъ и за антрополози, и за психолози, и за историци.

Извжтрѣ селото Орѣхово има криви, тѣсни, кални и мръсни улички, стари, дървени, полукаменни, полусъборени, опушени отъ димъ жилища, неправилно разфърлени безъ никаква симетрия и изгледъ. Едвали ще зърне окото нѣкой и другъ полуваросанъ коминъ — едничкитѣ бѣли точки всрѣдъ вонещи купища. А гдѣто се вижда подобно, то е знакъ, че кжщата е била помашка, и то на помакъ, който е ималъ претенциитѣ да бжде ага — отличителенъ знакъ у всички помашки села. Вънъ ли си, въ двора ли си, не можешъ да познаешъ, кое е прозорецъ, кое врата, кое жилище на хората, или оборъ на добитъка. Животъ, обачаи, характеръ, носия, жилища, — всичко показва, колко низко е тукъ стжпалото на човѣшката култура.

Поставено въ такова мѣстоположение, уединено, затънтено и въ такива тежки условия, това рупческо селце за нетукашния човѣкъ е непоносимо, просто мѣсто за мжченически подвиги. Странникътъ, когото сждбата и насжщниятъ хлѣбъ сж тласнжли тука, още при самото му стжпванье незабѣлѣзано го обхваща меланхолия, и нѣма да прѣувеличимъ, ако кажемъ, и цѣло подивяванье. Ако нѣкой би пожелалъ да подражае подвигътъ на великия Данте, нѣмало би нужда да слазя и се въвира въ дълбочинитѣ на пъкъла, защото една толѣма часть отъ него ще намѣри въ Орѣхово. Смърть, цѣла смърть е за човѣка въ това селце, ако не умѣе да се катери по стръмнинитѣ като кошута и търси разтуха вънъ отъ селото, гдѣто, напукъ на вжтрѣшнитѣ му до крайность несгоди, околноститѣ му, особено къмъ югъ и западъ, сж много прѣлестни. Но дивата и дивна планинска природа, колкото очарователна и да е тя, далечъ, много далечъ е отъ да задоволи човѣшкиятъ животъ, колкото саможивъ и да е той.

II.

Още отъ прѣди една недѣля учителитѣ отъ трикласното училище се готвѣхме да направимъ една разходка кждѣ прочутата Еръ-кюприя и върха Персенкъ, отъ който, казвахж, се виждало не само Пловдивското поле, ами и Одринъ и Бѣло море на югъ. По околноститѣ на Персенкъ отъ двѣ години насамъ не бѣхме оставили ни една пжтечка не обходена, ни една сѣнка не посѣтена, ни едно шумливо изворче не накусвачо, ала па самия върхъ, на самитѣ негови пирамидни куки не бѣхме се изкачвали.

Една сутрина рано прѣзъ мѣсецъ юни се събрахме въ училищния дворъ и потеглихме. Училището е низко въ самия брѣгъ на рѣката, отъ срещната страна на селото. Щомъ излѣзохме отъ двора, трѣбаше да се закатеримъ тутакси по стръмния склонъ, за да излѣземъ на върха, отъ гдѣто е пжтьтъ за Еръ-кюприя. Пжтеката по тоя трапъ отъ селото нагорѣ лжкати на зигзагове и доста обикаля, за да избѣгне силната наведеность. Ударихме направо прѣзъ голѣмитѣ букове. Слѣдъ половинъ часъ катеренье излѣзохме на върха. Седнжхме на самия ржтъ на една полянка, отъ която нататъкъ е долината Койлово, а отсамъ — Орѣхово. Въ това врѣме слънцето вече отпращаше своитѣ утрени зари къмъ околнитѣ върхове и постепенно ги спущаше и къмъ долинитѣ, за да прокуджтъ нощниятъ тракъ и дадхтъ животъ на събудената вече природа. Ако и да не се намираме толкова високо, ала пакъ не е като въ селото. Задъ насъ, струва ти се на половинъ часъ че е, се величаятъ вече чукитѣ на вѣчно зеления Персенкъ. На западъ е вододѣлното било, на което като малка пирамидка стърчи Пилафъ-тепе, а малко по-настрана Мждъръ. Тѣ спиратъ любопитниятъ погледъ за по-нататъкъ. На сѣверъ сж Бѣло-черквенскитѣ върхове, а на изтокъ се изпрѣчва низката котловина на селата Хвойна, Павелско и Малево, тъйназиваемата Ропка. Задъ Павелско се издига и шири ближната и хубава Пашалийца, а на сѣвероизтокъ е вече врѣзаната клисура, по която лжкати и се крие въ дълбинитѣ долното течение на Чепеларската рѣка, гдѣто надъ Станимака и ущельето се червенѣятъ скалитѣ на Червената стѣна. На югъ още нищо не се види: ближната Казълджийца и Цирикова черква спиратъ погледътъ. А между послѣднитѣ и насъ е тѣсната долинка, по която плиска водитѣ си малката Койловска рѣкичка, която по-добрѣ трѣба да се именува долче.

Отдъхнахме си и станахме да продължимъ пжтьтъ си. Той е малка, тѣсна пжтечка, която отива по ребрата на склона, завива се къмъ западъ и слѣдъ като изобиколи долчето, завива се пакъ къмъ югъ, като се изкачва постепенно нагорѣ Слѣдъ близу единъ часъ пжтуванье дойдохме тъкмо въ подножието на ржта Казълджийца и въ дълото на най-източната и малка чука отъ Персенкъ. Влѣзохме въ една горичка съ прорѣдчени, ала гигантски ели, прошарени тукъ-тамъ и съ борики. Това е една малка тъсмица, която гористо свързва Персенкъ и отива по ржта до Малево. Всичката останала часть къмъ изтокъ е пожаръ, по който неправилно лежжтъ полуизгнили, почърнѣли дървета, немилостиво покосени отъ изтребителната ржка на невѣжеството. Колко жално изгледватъ тѣ! Размѣсомъ съ тѣхъ сж натъркаляни червеникави гранитни камъни, гдѣ по-голѣми, гдѣ по-малки, обраснжли и полупокрити съ вѣчно миризливия и перестъ здравецъ, розата на българскитѣ планини. Всрѣдъ горичката отъ дънера на една стара ела шурти по дървенъ чучуръ кристаленъ планински изворъ. Мѣстото носи името Доганъ-олукъ, ала въ сжщность съ това ние разбираме изворътъ. Водата му е извѣстна не само на орѣховци и чокуръкьойци, а и на всички, които сж минували прѣзъ тукъ.

Рекохме да поспремъ тукъ и позакусимъ при прѣлестното чучурче и още по-прѣлестната горичка. Всички насѣдахме и всѣки разтършува торбичката си съ провизията. Въ двѣ минути цѣлъ банкетъ на зелената морава и подъ сѣнката на елитѣ и боровета.

Слѣдъ часъ скочихме бодри и весели и тръгнахме. Въ 10 минути бѣхме на самия олукъ, на самото било, което тукъ е една доста широкичка поляна. Тя е просто проходъ, отъ чийто двѣ страни стърчехж не високи, ала стръмни и гористи чуки. Отъ тукъ се наваля за долината на Чокуръ-кьойската рѣка. Надъ насъ прѣфръкваха нѣколко орли и догани, много изобилни тукъ. Сега чакъ намъ дойде на умъ, колко справедливо е дадено името на мѣстностьта Доганъ-олукъ, само че бѣше турско.

III.

Най-послѣ изминахме полянката на билото и дойдохме на края ѝ, гдѣто вече се свършва и навежда къмъ югъ. Прѣдъ насъ се изпрѣчи една котловина, доста широкичка, която приличаше на една кржгла копаня, чиито краища нѣкждѣ стръмно въ канари, а нѣкждѣ полегато съ обработена почва, се въз-

виватъ и издигатъ нагорѣ, като че искатъ да се надпрѣварятъ къмъ небето. Тая котловина, не рѣдки въ тия планини, е въ срѣдното и източно подножие на билото Кара-Балканъ, име дадено на една грамадна вѣтва отъ сѣвернитѣ срѣдно-родопски склонове, която съ много по-малки разклонения, долинки и бърда и отъ двѣтѣ си страни излиза отъ вододѣла Карлъкъ-Студенецъ (въ чепеларскитѣ планини) и се свършва на сѣверъ въ широка разтлатость въ полето между Кричимъ и Станимака.

На източния й край гдѣто се изтичатъ водитѣ й въ Чепеларската рѣка, котловината се стѣснява въ една тѣсна и стръмна клисура, съ надвиснали канари. Цѣлата е усѣяна съ ниви, ливади, кжсове горички, долчета, канарки, а тукъ-тамъ се виждатъ и помашки колиби — къшли, — въ които зимно врѣме зимуватъ добитъцитѣ на помацитѣ земедѣлци и скотовъдци. Земедѣлието е слабо въ Родопитѣ, които сж населени доста гжсто, почвата е изтъщена, та иска ежегодно торенье, за да даде поне една малко удовлетворителна жътва. Затова всѣко помашко семейство, гдѣто има повечко земя, непрѣмѣнно трѣба да има и къшла за добитъка, защото иначе нито торътъ, нито храната за добитъка не може да се кара по на нѣколко часа пжть отъ кжщата му въ селото. Такъвъ е поминъкътъ въ Родопитѣ.

Цѣлата тая мѣстность е на помашкото село Чокуръ-кьой, съ своето старо и звучно българско име Забърдо, което, за чуденье, само въ нашитѣ официални книжа още слѣдва да отстжпя името си на турското Чокуръ-кьой. Въ самата срѣда на котловината, малко пó на изтокъ, се издига самостоятелно едно високо, грамадно, стръмно и оголено като яйце бърдо, задъ което въ самото му подножие въ една сгащена тѣснота се крие селото, което само тогава може да се види, когато се влѣзе въ него. Разположено така, по-вѣрно название на това селце отъ името му Забърдо не може да бжде. Бърдото отдѣля двѣтѣ малки рѣкички, едната отъ които иде отъ Персенкъ и Кара-баиръ прѣзъ Еръ-кюприя, а другата оттатъкъ бърдото се слива отъ Глухото каменье и Чингене-кьошкъ и минува прѣзъ селото. Тъкмо въ дъното на източното подножие на бърдото, подъ селото, и двѣтѣ се сливатъ въ една по-голѣмичка рѣка, която вече се казва Чокуръ-кьойска. Като лѣвъ притокъ, тя се влива въ Чепеларската рѣка между Хвойна и Червенъ.

Ние се поспрѣхме на рида, за да разгледаме по-хубаво котловината и да се понаслюбуваме на приятната гледка. Слънцето вече се бѣше изкачило доста високо на небосклона, ала

тукъ неговитѣ жарки лѫчи не можехѫ вече да дѣйствуватъ така силно. При насъ подъ надвисени канари се спуща пѫтътъ за долѣ въ долината и отъ тамъ за Забърдо. Нашиятъ пѫть бѣше къмъ западъ, по южната площь на Персенкъ.

Слѣдъ една двайсетъ-минутна почивка наведохме се низъ пѫтеката, която, като върви въ полегата посока, нѣма стръмнини и канаристи спускове. Цѣлата площь е обработена на ниви, прошарени съ малки остатки борови дървета и мочорливи мѣста. Послѣднитѣ сѫ оставени за ливади, които даватъ буйна трѣва и които се косѭтъ чакъ въ края на юли, а нѣкои и по-кѫсно. Тукъ слѣдва още краятъ на орѣховското землище, най-широко отъ всичкитѣ въ Рупчоската околия, съразмѣрно съ численостьта на населението му. Това е така, защото въ Орѣхово сѫ живѣли заможни помашки аги, близки и сродни на Тъмръшъ. Понеже орѣховскитѣ помаци се изселихѫ лани и по-лани, то и нивитѣ бѣхѫ останѫли не засѣти, не работени и не почистени. Българската рѫка и мишци въ долнитѣ рупчоски села изглеждатъ лѣниви, непохватни и неспособни да правѭтъ мѣстата, оскѫдни и слаби въ планинитѣ, на грижливо обработени почви. Въ другитѣ български села въ Родопитѣ и въ тия, гдѣто живѣѭтъ помаци това не е така.

Голѣми гори тукъ нѣма, а само малки купчинки млади дръвчета, повечего израсли отъ освобождението насамъ и запазени отъ сегашнитѣ наши закони за горитѣ, толкова ненавиждани и досадителни за тукашното население, което е привикнѫло на опустошаваньто имъ. Изключение отъ това правѭтъ само върховетѣ Персенкъ, Кара-баиръ и други височини и стръмнини, ала, за жалость, единъ голѣмъ пожаръ, идещъ ужъ отъ Турско, прѣзъ 1890. год. бѣше опустошилъ по-голѣмата часть и отъ тѣхъ на Персенкъ. Кой знае, доколко е вѣрно, ала лоши езици приказватъ, че тоя пожаръ нарочно е билъ подпаленъ, за да даде възможность на нѣкои отсамъ границата села, да се ползуватъ отъ сухитѣ дървета, за които законътъ не може да прѣдвижда ограничение. Който познава тукашнитѣ поминъчни условия, невѣжеството и старитѣ привички на мѣстното население, на пръвъ погледъ ще се съгласи съ това.

IV.

Слѣдъ половина часъ, ние стигнѫхме долината, първата желана точка на нашата разходка — Еръ-кюприя. Всички пристѫпяхме съ особена внимателность и единъ видъ благоговѣние и малъкъ страхъ. Послѣдниятъ бѣше повечето причиненъ

отъ разказитѣ, които бѣхме слушали за Еръ-кюприя, прѣди да я видимъ. Любопитството ни отъ друга страна силно ни тласкаше напрѣдъ. Ето ни вече надъ самия мостъ, тоя природенъ великанъ, толкова прочутъ въ тия мѣста!

Прѣдставѣте си едно грамадно бърдо, високо повече отъ 60 метра, съединено съ други два рѫта въ напрѣчна посока и отъ двѣтѣ си страни, широко повече отъ 20 метра, а отдолѣ продупчено и изядено отъ една отъ най-страшнитѣ и могѫщи стихийни сили — водата. Врѣзъ него могѫтъ да се нередѭтъ и заминѫтъ петъ-шестъ кола въ ширъ, освѣнъ облитѣ му и надвѣсени части, по които надъ бездната стърчѫтъ разни горски трѣви и цвѣтя и горделиво възправени борики, които изглеждатъ, като че сѫ изкуствено забити тамъ. Погледътъ отгорѣ се губи въ дълбоката пропасть и приятното се размѣсва у наблюдателя съ страшното. И тѣзи чудновати гиганти сѫ два, единъ до другъ съ едно разстояние около 40 метра. Изглеждатъ, че сѫ били едно бърдо, което на срѣдата отгорѣ се е издълбало, за да се съедини съ пропастьта долѣ. Първиятъ мостъ е по-голѣмъ отъ втория. Ние разгледваме първиятъ. Отверстието му е повече отъ 25 метра високо и около 10 м. широко. Отдолѣ то е огладенъ варовикъ, отъ който състоѭтъ и двѣтѣ бърда. Образува единъ полукрѫгъ, толкова лъснѫтъ и симетриченъ, като че нѣкоя велика, гениална художнишка рѫка дълго врѣме е работила надъ него. И каква по-художнишка, по-велика рѫка може да бѫде отъ тая на природата? Тукъ-тамъ въ свода зѣѭтъ малки дупки, които сѫ обърнѫти на непристѫпни и безопасни жилища на безброй птички, които постоянно фъркатъ наоколо. Най-низко въ пропастьта шурти чиста, студена, планинска, кристална струя, чиито сребристи пѣни вѣчно скачатъ по скалния брѣгъ. Струваше ни се, че нейното нагледъ слабо и невинно плискание горделиво шепнѣше за ужасната ѝ сила, плодъ на това величие. А това плискание, смѣсено съ постоянното чуруликание на птицитѣ, едничкитѣ обитатели и господари надъ грамадния великанъ, заглушавахѫ пропастьта толкова силно, щото гласътъ на два единъ до другъ стоещи хора съ мѫка се чуваше. Вънъ отъ това всичко е глухо. Рѣкичката се е вкопала толкова низко, че съ мѫка може се слиза до нея и тогава, когато си подъ моста.

Вториятъ е къмъ изтокъ. Той е по-низъкъ, и отверстието му е малко. Прилича на сѫща много голѣма сводова врата, чието отверстие е криво и тъмно навѫтрѣ. Водата се вěвира въ тая тъмна бездна и излиза на отсрещния край отъ другата страна. Брѣговетѣ и на двата моста сѫ стръмни и само отсамъ

единиятъ е по-полегатъ, отъ когото пакъ не безъ страхъ може да слѣзе човѣкъ. Ала стръмнината на втория е толкова лоша, щото нито единъ отъ насъ нѣма куражътъ и ловкостьта да слѣзе тамъ и надникне въ отверстието. Такова нѣщо е допустимо само на планинския помакъ, който е свикналъ да си поиграва съ природата. Приказватъ, че въ силни порои, когато рѣкичката много придойде, цѣли дървета се провирали отъ другата страна наопаки. Така напр. ако дървото отива съ върха си напрѣдъ, излизало съ дъното, и обратно. Поради това и споредъ казването на нѣкои помаци, които надниквали вжтрѣ, прѣдполагало се, че има водопади съ голѣми вирове, въ които е живѣлището на бисера на родопскитѣ рѣки — вкусната пестърва.

По-малкиятъ мостъ — бърдото — е обрасълъ съ повече дървета, а брѣговетѣ и на двава сж гористи, съ прави като свѣщи, красиви ели и борики, въ чиито дъпери се разстила и люлѣе буенъ здравецъ, на когото смѣсеното съ чистия планински въздухъ благоухание влива цѣлъ новъ животъ въ изнуреното човѣшко тѣло. По-горѣ, къмъ западъ отъ голѣмия мостъ, е тѣсната, плитка и гориста долинка, матката на рѣкичката, която се образува отъ студенитѣ изворчета, пръснжти изъ Карабайръ и Персенкъ.

Волно и широко се диша въ тия поетични мѣста!

Цѣли два часа ние обикаляхме тия природни великани, стоехме подъ бориковитѣ сѣнки, гълтахме свѣжиятъ въздухъ и се любувахме съ чудната гледка. . . .

V.

Намъ никакъ не се оставяше изгледътъ на чудния великанъ. Прѣдъ такава природна гледка, като че нѣщо прикова човѣку и погледътъ му, и сърдцето му, и краката. Само любопитството къмъ другъ такъвъ масивъ, къмъ другъ гигантъ, ни заставяше да напуснемъ Еръ-кюприя. Задъ насъ и надъ насъ величествено климаше главата си Персенкъ, а ние бѣхме рѣшили да гостуваме и на него тоя день.

Изгледахме още единъ пжть чудесната Еръ-кюприя, па се стегнжхме за пжть. У насъ се явихж ново любопитство и нови желания, между които най-първото бѣше, да видимъ въ по-широкъ кржгъ гиздавитѣ Родопи, а съ тѣхъ заедно и Бѣло море на югъ. Ние можехме да завиемъ просто нагорѣ, по ребрата на величавата планина, ала стръмнината, насипана съ камънье, живи и усопши дървета, сплетени съ папрать и съ буйни горски трѣви, не ни даваше да я изминемъ съ полууморенитѣ си крака и

мекушави мускули. Освѣнъ това имаше и друго: акъ тръгнѣхме по тая посока, щѣхме да излѣземъ на срѣдната часть на ржта, отгдѣто трѣбаше пакъ да вървимъ къмъ западъ, за да стигнемъ на сжщинския и най-високия вархъ и послѣ пакъ да се връщаме обратно. Слѣдъ нѣколко минути мисленье, ние взехме друго рѣшение: да ударимъ по самата долинка на Ерь-кюприя, да слѣдимъ точката, гдѣто първоначално захваща тя, и отъ тамъ да излѣземъ на самото вододѣлно било, гдѣто минува границата, да завиемъ и заобиколимъ Персенкъ отъ западъ и отъ тамъ да се изкачимъ на него. Тогава лесно ще се спуснемъ за Орѣхово. А единъ отъ другаритѣ ни успокои, че на самата граница има наши стражари, па и пжтьтъ отъ Пловдивско отива по билото, който пжтъ е общъ и на двѣтѣ съсѣдни държави.

Рѣшено и сторено.

По тоя планъ пжтьтъ ни отиваше лѣво, макаръ и да трѣбаше цѣлъ часъ и половина повече ходенье. Освѣнъ това, ние щѣхме да минемъ и прѣзъ гжстия Карабаиръ — съсѣдъ на Персенкъ, а щѣхме да видимъ и границата. За послѣдната мене ме тласкаше особено чувство, защото цѣли двѣ години азъ не бѣхъ я виждалъ, не бѣхъ се разтжжвалъ съ моя роденъ край, макаръ че не бѣше къмъ тая посока. Отъ разкошна полянка — на кичеста горичка, отъ камъкъ — на локва, ние се намѣрихме слѣдъ часъ и четвърть на Кара-баиръ. Това е рѣдка вече по тѣзи мѣста дѣвствена гора, едно голѣмо бърдо, цѣло потънжло въ вѣковни ели и борики. По-вѣрно име не може му се да́ отъ това: Кара-баиръ — Черна-гора. Втурнжхме се изъ гористата долинка, що го отдѣля отъ Персенкъ. Тя отиваше постепенно нагорѣ, все по-високо и по-високо. Догдѣто се мушехме изъ гжстака отъ ели и борики, гдѣто само сегизъ-тогизъ слабо се мѣрватъ слънчевитѣ лжчи, ето че изеднажъ се явихме на една малка, околчеста, локвеста и трѣвиста ливадка — поляна. Окржжена и обградена, като нѣкоя крѣпость, околовръстъ отъ гора, тя бѣ цѣло вълшебство. Тукъ се спрѣхме и седнжхме подъ една величествена ела на края. Ние сме въ рая на планинската природа. Отъ всѣкждѣ ни заграждатъ високи ели и борики. Струва ти се, че се надпрѣварятъ къмъ небето и като че нѣщо таинствено шушнжтъ помежду си. Върховетѣ и клоноветѣ имъ сж спокойни, всичко наоколо е тихо и глухо. Ние се чудимъ, кое по-напрѣдъ да гледаме, па кое по-напрѣдъ да се радваме.

Станжхме най-сетнѣ, и слѣдъ половинъ часъ вървежъ отъ тука стигнжхме до самата граница.

Макаръ и да бѣхме хубаво уморени, но да почиваме на границата не бѣше шега. Възможно бѣ, да ни сполетѭтъ войници турски, които постоянно циркулирахѫ по пѫтя въ разѣздъ. А въ такъвъ случай разправията бѣ неблагоприятна за насъ. Поради холерата турскитѣ власти бѣхѫ затворили съ гѫсти военни постове всичката наша южна граница. Не оставаше друго, освѣнъ да побързаме и се отдалечимъ въ наша територия. Уморени, задъхани, ние почнѫхме да се катеримъ по камъньетѣ и едва слѣдъ още половинъ часъ бѣхме вече на първия връхъ, първата точка на западния край на Персенкъ. Тукъ вече свободно отдъхнѫхме, защото бѣхме далечъ два километра отъ границата.

VI.

Прѣди да идемъ по-нататъкъ, нека направимъ и малко география и повторимъ това и онова, що сме споменили досега тукъ-тамъ. Читательтъ, комуто просимъ търпѣние, вече знае, че отъ вододѣлното било на Арда и Марица, въ горния му край между Кара-манджа и Студенецъ — Чепеларскитѣ планини — излиза единъ голѣмъ склонъ, който се свършва въ Пловдивското поле между Станимака и с. Кричимъ въ разстлатъ видъ и съ много малки разклонения. Дължината му достига до 16 часа пѫть. Отъ двѣтѣ си страни спуща много малки разклонения, просѣчени съ долини, по които се сливатъ лѣвитѣ притоци на Чепеларската рѣка и дѣснитѣ на Вѫча. Това е една трижгълна грамадна планина, чиито основи сѫ въ полето, а срещуположниятъ върхъ въ билото вододѣлно. Носи изобщо името Кара-Балканъ — Черна планина. Въ подножията ѝ и въ долинитѣ ѝ сѫ разпръснѫти неправилно повече отъ 20 села. Персенкъ е най-високиятъ върхъ отъ него. Намира се въ срѣдата му, ала малко къмъ източнитѣ му разклонения, къмъ улея на Чепеларската рѣка. За да стигне човѣкъ отъ Марково или Фердинандово до Персенкъ, трѣбатъ му 8 часа пѫть; толкова и отъ главния вододѣлъ — Чепеларскитѣ планини. Границата отива по билото на Кара-Балканъ, гдѣто при Сотиръ се завива къмъ западъ. По него върви и единъ прѣкрасенъ лѣтенъ пѫть отъ Пловдивъ за Широка-лѫка и горното Ардино корито. Това изкривяванье на границата е станѫло въ 1886. г., когато долината Вѫча, съ своето помашко и прочуто население, се отстѫпи на Турция.

Самиятъ Персенкъ е единъ грамаденъ рѫтъ, на височина по-голѣмъ съ нѣколко стотини метра отъ ближнитѣ му бърда.

На югъ свършва въ долината Еръ-кюприя, а на сѣверъ — въ Орѣховската рѣка. На изтокъ пъкъ достига ущельето на Чепеларската рѣка, а на западъ дължината му е кѫса, нѣщо съ $1/2$ часъ до долината на Вѫча. Разположенъ е на самото било, само че пада отсамъ, къмъ изтокъ. Персенкъ не е само единъ върхъ, а единъ кръстатъ рѫтъ отъ 9 по-видни чуки, раздѣлени съ съвсѣмъ незначителни долинки — полянки, отъ които най-високата е на западния му край. До нея е малката чука, въ чиито западни ребра минува пѫтьтъ — границата. Голѣмиятъ върхъ е скаченъ отъ странитѣ си съ двѣ малки издатки, които и даватъ формата му на кръстъ. Отъ южната му страна, раздѣленъ отъ малка долинка, е Кара-баиръ, който отблизу само се познава, че е отдѣленъ отъ сѫщия Персенкъ. Най па източния му край, гдѣто е полянката Казълджийца, която го отдѣля отъ не високата Цирикова черква, тоже свършва съ още четири чуки, ала по-малки и тѣсно съединени помежду. По тоя начинъ Персенкъ състои собствено отъ 13 чуки, отъ които четиритѣ сѫ съвсѣмъ не високи, ала всичкитѣ вкупъ съставятъ единъ грамаденъ масивъ, вѣчно намръщенъ и зеленъ.

Всѣка чука има свое име и прѣдание. Въ тетрадката си имамъ записани тѣзи имена: Калпаклѫ-бунаръ, Ель-дермени, Куинъ-суватъ, Мезаръ-гедикъ и др. Говори се, че тукъ имало каменна соль. Кой знае, отъ що и отъ кога сѫществуватъ изъ Родопитѣ прѣдания за соль, която ужъ се намирала на много мѣста; така напр. въ Ксантийско, Дарѫ-дерско, Ахѫ-челебийско и другадѣ. Орѣховци и чокуръ-кьойци приказватъ още, че въ Персенкъ имало много закопано иманье отъ хайти, върлували до вчера въ тѣзи мѣста, много сгодни за такива подвиги. Повечето отъ върховетѣ му сѫ гористи, нѣкои вече и оголени, особено сѣвернитѣ му ребра и часть отъ южнитѣ. Собствено най-високитѣ му върхове сѫ голи, шилести и каменисти — само гранитъ. За забѣлѣжванье е, че почти всички върхове въ срѣднитѣ Родопи, на височина повече отъ 1400 метра, сѫ гранитъ, а отъ тамъ надолѣ варовикъ, синъ, бѣлъ и пр. Мраморъ и кварцъ изобилватъ тоже, та вече и названия има такива, напр. село Кременье, въ Ахѫчелебийско, Кременьово, въ Левочево, и др. Геологията очаква много работа въ Родопитѣ. Височината на Персенкъ е измѣрена най-точно отъ рускитѣ топографи и възлиза на 1920 метра надъ морската повръхность. Не помнѭ добрѣ, въ коя наша география, слѣдъ освобождението, бѣше казано, че Персенкъ е най-високиятъ Родопски върхъ. И тая география бѣше, ако

се не лъжж, горещо прѣпоржчана въ нашитѣ училища за изучванье на отечествената география! Наистина, Персенкъ по височина се счита за единъ отъ най високитѣ срѣдно-родопски върхове, ала него много други надминаватъ, като Крушево (2300 м.), най-високиятъ върхъ въ срѣднитѣ Родопи, Карлъкъ, Чепеларскитѣ планини, Улу-яйла, Чингине-асаръ и др. За жалость, азъ нѣмахъ подъ ржка ни една харта, за да се виджтъ безбройнитѣ грѣшки поне на една малка часть отъ неизученитѣ още въ никое отношение наши Родопи.

VII.

Спрѣхме се и седнжхме на втория върхъ, най-високия, голъ и каменистъ. Буйна трѣва, твърда и жилеста, покриваше камъньетѣ.

Единъ видъ малка котарка отъ камънье имаше на самия върхъ. Това, вѣроятно, бѣше работа на планинския овчарь. Течението на въздуха тукъ е постоянно, ала, за наше щастие, тоя день не бѣше силно. Юни мѣсецъ е, долѣ е нетърпима жега, а тукъ треперишъ отъ хладъ.

Изгледътъ е величественъ. Цѣлиятъ просторъ, съ малки изключения, на западнитѣ и срѣднитѣ Родопи се изпрѣчва прѣдъ очитѣ, и ти се чудишъ, гдѣ да спрешъ погледътъ си, кое да оставишъ, кое да изгледвашъ. Виждашъ безброй неправилно разфърлени бърда, върхове, долини, полянки, сглобени въ единъ сложенъ лабиринтъ, гаче ли плувнжлъ въ грамаденъ океанъ. Подъ насъ е цѣло неизбродимо море отъ зелени бърда и долини, размѣсени съ канари ту шилести, ту върховати, трети стълбовати, а четвърти се синѣжтъ тамъ нѣгдѣ далечъ. Ние се осѣщахме побѣдители надъ широкитѣ Родопи, и нашиятъ погледъ обхващаше повечето отъ половината имъ, а вънъ отъ тѣхъ и нѣщо повече. На западъ се бѣлѣжтъ гигантскитѣ върхове на величествената Рила. До нея гордиятъ Мусала величаво издигаше своята масивна глава тамъ нѣгдѣ въ небето. Доспатъ е цѣлъ прѣдъ насъ, та и ние сме вече на единия му край. Неговитѣ разфърлени бърда се виждахж доста релефно. Нѣкои отъ високитѣ му върхове едва се пробуждахж отъ зимния сънъ, защото на много мѣста се таехж още знаковетѣ зимни — снѣгътъ. Тѣ още не показвахж зеленина, ами бѣхж жълти, есенни. Нѣкждѣ далечъ къмъ юго-западъ, задъ Доспатъ, се тъмнѣе главата на Пиринъ. Неговиятъ върхъ едва се назира, и ти си струва, че като да цѣлува небето. По къмъ югоизтокъ отъ него е Бозъ-дагъ. На югъ отъ насъ, да речешъ на единъ фърлей,

е голиятъ масивъ на Широколѫкския Карлъкъ. Въ една негова бразда още се бѣлѣеше остатъкъ отъ прѣспа. Той затуля Крушево, вѫзелътъ на родопскитѣ вододѣлни била. Очитѣ далече отпращатъ погледътъ и се стремѭтъ да зърнѭтъ тамъ, гдѣ нѣщо се синѣе на югъ — хоризонтътъ на Бѣло море — по напразно. Собствено морето не можа да се види, вѣроятно отъ гѫстотата на атмосферата. Единъ отъ другаритѣ ни увѣряваше, че ако сме сутринь на Персенкъ, по изгрѣвъ-слънце, непрѣмѣнно ще го видимъ. Мене не ми се вѣрваше, защото южно-родопскитѣ върхове, които съставятъ вододѣлътъ на Арда съ Бѣло море и Места, каквито сѫ Елидже, Чингене-асаръ, Алемъ-тарла и др., наредени поредъ отъ западъ къмъ истокъ, затулятъ изцѣло широката и сребриста повръхностъ на Бѣло море, етнографическия прѣдѣлъ на българското племе.

Тукъ просторътъ на срѣднитѣ Родопи е широкъ, много по-широкъ отъ тоя на западнитѣ и източнитѣ Родопи. Обърнѫхме се задъ насъ, къмъ сѣверъ, стори ни се, че сме близу, туку-речи надъ самото змиевидно корито на Марица, чиято долина се гледа като да е стиснѫта отъ два великана: Стара-Планина и Родопитѣ. Изгледътъ на полето се прѣсича отъ нѣкои високи върхове на сѣвернитѣ Родопини разклонения. Така напр. виждаме Чирпанско, Копушко, часть отъ Т.-Пазарджишко, ала Пловдивъ не се види: Бѣлочерквенскитѣ върхове го закриватъ.

Двѣтѣ долини на Чепеларската рѣка и Вѫча сѫ изцѣло прѣдъ насъ. Тѣ се провиратъ между множество бърда и канари и лъкатѫтъ като змии въ ущельето си. Задъ самото срѣдно течение на Вѫча, малко по́ къмъ югозападъ, стърчи съ гола пирамидна глава едно врѫхче, което е сполучило да изпъкне по-високо надъ своитѣ ближни наоколо му другари. Дойде ми на умъ Гьозъ-тепе, толкова славно въ старата история на Родопитѣ и свързано съ чудни прѣдания между тукашното население и въ сегашно врѣме. Помацитѣ приказватъ, че всѣка сутринь, когато слънцето изгрѣвало, нѣкакви черковни пѣсни, прѣдшествувани отъ гласа на клепача, се разгласяли по върховетѣ и долинитѣ наоколо му. Много спомени и безброй старини твърдѣ рѣдки и скѫпоцѣнни се криѭтъ въ тия вършища и долини на Доспатъ. Прѣзъ лѣтото на 1891. година една руска учена експедиция, на чело съ одринския руски вице-консулъ, посѣти тѣзи мѣста, и макаръ че се ползуваше съ широка свобода отъ турскитѣ власти, върнѫ се съ разочару-

ванье, безъ да сполучи нѣщо. Дори името на Гьозъ-тепе не бѣше могла да изчопка отъ устата на мѣстнитѣ помаци. А това е така, защото тукъ е царството на помашкия фанатизъмъ и републиката на гъмръщци.

Какво не знаятъ и какво не сѫ видѣли тѣзи планини? Какво не таятъ тѣ въ своето тъмно минало? И свѣтли, и тъмни, и хубави, и грозни картини, и радости, и скърбь се криятъ въ таинственитѣ имъ нѣдра. Мислитѣ се завъртатъ най-напрѣдъ на войнственитѣ беси, които сѫ имали своето свещено мѣсто на Гьозъ-тепе. Слѣдъ тѣхъ слѣдва оня напливъ на славянскитѣ племена, които напълнили изцѣло и всичкитѣ кѫтове на Родопитѣ, гдѣто и до днесъ липсува дирята на другъ елементъ. Изъ тѣзи скали и клисури се носи духътъ на славнитѣ юнаци Иванко, Славъ, Момчилъ, а въ по-новитѣ врѣмена — на Караджа, Илю, Ангелъ, Дѣлко, Петко и пр. Тамъ нѣкѫдѣ е духътъ на попъ Костанди, на чието паство сѫдбата била опрѣдѣлила да замѣнятъ чернитѣ шапки съ бѣлата чалма, кръстътъ съ полумѣсеца. Скърбни въспоминания, наистина, криятъ тѣзи мѣста. И сега тѣ не сѫ весели, не сѫ засмѣни. Грамадната часть отъ тѣхъ сѫ пакъ подъ сѫщия яремъ, а всичкитѣ почти още загуля мракътъ на невѣжеството и религиозното заблуждение. Черенъ, грозенъ мракъ още покрива тѣзи балкански Алпи, тая бѫдеща българска Швейцария, която не може още да покрие своитѣ нѣдра съ сѫпни и прѣскѫпи лѫчи.

Ние всички стоехме неподвижни съ вторачено и напрегнѫто мечтание за миналото, настоещото и бѫдещото на тия наши планини, и мене ми дойдохѫ на умъ думитѣ на нашия поетъ:

Родопи горделиви — грамада вѣковѣчна,
Отъ върхове гранитни верига безконечна,
Защо ме тъй привлича видътъ ви дивъ, суровъ?
Кат' зидове гигантски, вий вдигате се смѣли
И криете отъ нази невидѣни прѣдѣли,
Цѣлъ миръ незнаенъ, новъ.

. . . .

VIII.

Ние посѣтихме подъ редъ още двѣ чуки, които лежехѫ къмъ изтокъ и които бѣхѫ скачени по-наблизу съ първата. Слѣдъ цѣли два часа лутанье, мечтания изъ тоя великанъ, рѣшихме най-послѣ да се простимъ съ него. Спуснѫхме се низъ сѣвернитѣ ребра на Персенкъ. Тукъ всичко бѣше голо, само голи

камънье стърчжтъ и изгорѣли дървета съ рѣдка около тѣхъ трѣвица. Навсѣкждѣ се спъватъ краката о патъркаляни, полузарити, полуизгнили сухи дънери, които се валяхж изъ земята. Имаше, ако и нарѣдко, и такива, които още стоехж прави, не подадени на тлѣнието, и които ни се струваше като че нарочно бѣхж останжли да протестиратъ високо прѣдъ небето за това немилостиво и незаслужено наказание надъ тѣхъ — пожара. Сжщо бойно поле, гдѣто слѣдъ едно опорито сражение се покрива съ хиляди жъртви. Вѣченъ, смъртенъ гдѣхъ е сторенъ съ тая гиздава гора. Орѣховци сега се надпрѣварватъ да каратъ сухитѣ дървета въ Пловдивъ и Станимака.

Ст. Н. Шишковъ.
